

भाषानीतिको आधारभूत अवधारणा

केशव भुसाल

keshabbhusal.tu@gmail.com

उपप्राध्यापक

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

शब्दकुञ्जी

भाषानीति,
भाषानीति निर्माण,
भाषानीतिका घटक,
भाषानीति निर्धारण,
भाषानीतिको
उपलब्धता र
कार्यान्वयन

लेखसार

प्रस्तुत लेख भाषानीतिको आधारभूत अवधारणामा आधारित रहेको छ । भाषानीतिको ऐतिहासिक तथा सैद्धान्तिक सन्दर्भ पहिचान गर्नु, भाषानीतिको निर्माण र प्रक्रियाबारे चर्चा गर्नु, भाषानीतिका घटकहरू उल्लेख गर्नु, भाषानीति निर्धारणका पक्ष प्रस्तुत गर्नु यस लेखका प्रमुख उद्देश्य रहेका छन् । प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा सोद्देश्यमूलक तरिकाले आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । यसमा अङ्ग्रेजी तथा नेपाली सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनका आधारमा भाषानीति शब्दको पहिलो प्रयोग सन् १९४५ मा गरिएको, भाषानीतिको निर्माणमा सरकार, राजनीतिक दल, भाषाविदलगायतको संलग्नता रहने गरेको, भाषानीति निर्माणमा समस्याको पहिचान, अनुमान, छनोट, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनजस्ता प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने गरिएको, भाषानीतिका घटकअन्तर्गत भाषिक अभ्यास, भाषिक विश्वास एवम् यससम्बद्ध विचार र भाषिक व्यवस्थापनलाई लिने गरिएको, भाषानीतिको निर्धारणमा राज्यका आधिकारिक नियम, अन्तर्निहित संयन्त्रलगायतको भूमिका रहने गरेको लगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । यस अध्ययनले भाषानीति र यससम्बद्ध क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने जोकोहीलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषानीति भाषामा आधारित नीति हो । यसलाई भाषिक व्यवस्थापनका रूपमा लिइन्छ । भाषानीति कुनै पनि राष्ट्रले भाषाका बारेमा तय गर्ने नीति हो । यसमा कुन भाषालाई स्तरीय बनाउने, कुन

भाषालाई मानकीकरण गर्ने, कुन भाषालाई सम्पर्क भाषाका रूपमा निर्धारण गर्ने, लोपोन्मुख भाषाको संरक्षणका लागि केकस्ता कार्य गर्नेलगायतका विषयवस्तु सन्निहित हुन्छन् ।

भाषानीतिको प्रयोगव्यवहार देशअनुसार हुन्छ । संसारका जीवित भाषाको सङ्ख्या निश्चित गर्दै आइरहेको इथनोलग ल्याङ्गवेज अफ द वर्ल्ड (सन् २०२३) का अनुसार संसारमा ७१६८ ओटा जीवित भाषा रहेका छन् । संसारमा रहेका भाषालाई विभिन्न देशले विभिन्न स्थान प्रदान गर्दै आइरहेका छन् । स्पोकस्की (सन् २००४) का अनुसार विश्वका करिब १०० देशहरूले एक वा एकभन्दा बढी भाषालाई आधिकारिक वा राष्ट्रिय प्रयोगका भाषाका रूपमा उल्लेख गरेका छन् भने आधा जति देशहरूले कुनै एक भाषालाई आधिकारिक वा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । अल्बानियाको संविधान (सन् १९९८) अनुसार त्यहाँको आधिकारिक भाषा अल्बानियन हो, बहराइनको संविधान (सन् १९७३) अनुसार त्यहाँको आधिकारिक भाषा अरबी हो भने फ्रान्सको संविधान (सन् १९९९) अनुसार त्यहाँको आधिकारिक भाषा फ्रेन्च हो । त्यसैगरी अफगानिस्तानको संविधान (सन् १९६३) अनुसार त्यहाँका आधिकारिक भाषा पस्तु र दारी हुन् । बेलारुसको संविधान (सन् १९९६) अनुसार त्यहाँका आधिकारिक भाषा बेलारुसी र रुसी हुन् । त्यहाँका हरेक नागरिकलाई कानुनअनुसार आफ्ना मातृभाषा प्रयोगको अधिकार रहेको छ । बेल्जियमको संविधान (सन् १९७०) अनुसार त्यहाँ चार भाषिक क्षेत्र रहेका छन् : फ्रान्सेली भाषिक क्षेत्र, डच भाषी क्षेत्र, ब्रसेल्स-राजधानीको द्विभाषिक क्षेत्र र जर्मन भाषी क्षेत्र । क्यामरुनको संविधान १९९६) अनुसार त्यहाँका आधिकारिक भाषा अङ्ग्रेजी र फ्रेन्च हुन् । यी दुबै समान दर्जाका छन् । कङ्गोको संविधान (सन् १९९७) अनुसार कङ्गोमा चार ओटा भाषालाई राष्ट्रिय भाषाको मान्यता दिइएको छ : किकोन्गो, लिंगाला, स्वाहिली र सिलुबा । कतिपय देशहरूमा लिखित संविधान नै छैनन् । त्यस्ता देशहरूमा भने मानव अधिकारका आधारमा न्याय, अन्याय वा व्यवहारको निकर्षण गर्ने गरिन्छ ।

भाषानीति निर्माणको प्रणाली, निर्णयको प्रणाली र सङ्गठनात्मक सञ्जाल भौगोलिक, राजनीतिक तथा सामाजिक-आर्थिक परिवेशमा विद्यमान रहन्छ । लम्बर्ट (सन् १९९९) लाई उद्घृत गर्दै स्पोकस्की र सोहामी (सन् २०००) ले जनाएअनुसार भाषिक मिश्रणका दृष्टिले संसारमा समग्रतः तीन प्रकृतिका देशहरू रहेका छन् । पहिलो प्रकृतिका देशहरू भाषिक दृष्टिले एकस्वरूपात्मक तथा एकभाषावादी रहेका छन् । यसको अर्थ त्यहाँ भाषिक भेद छैनन् वा निकै नै कम मात्रामा वा नगण्य मात्रामा रहेका छन् । यस्ता देशहरूमा अल्पसङ्ख्यकलाई नगण्य मानिन्छ र तिनीहरूलाई भौगोलिक र सामाजिक दृष्टिमा सीमान्तकृत ठानिन्छ । यस प्रकृतिका देशहरूअन्तर्गत जापान, रसिया, अमेरिका आदि पर्छन् । दोस्रो प्रकृतिका देशहरू भाषिक दृष्टिले दुईस्वरूपात्मक तथा द्विभाषावादी रहेका छन् । यसको अर्थ त्यहाँ दुई (कतैकतै तीन) ओटा समान प्रकृतिका जातिभाषिक समूहहरू रहेका छन् । यसअन्तर्गत स्विजरल्यान्ड, बेल्जियम, फिजी, क्यानडालगायतका देशहरू पर्छन् । तेस्रो प्रकृतिका देशहरू बहुभाषिक, बहुजातीय एवम् बहुसांस्कृतिक स्वरूपका वा बहुभाषावादी रहेका छन् । यस प्रकृतिका देशहरूमा ठुलो सङ्ख्यामा मिश्रित जातीय समूहहरू रहेका हुन्छन् । यसअन्तर्गत नाइजेरिया, भारत, पपुवान्युगिनीजस्ता देशहरू पर्छन् ।

भाषानीतिको उल्लिखित परिदृश्यलाई पर्यावलोकन गर्दा एकातिर भाषानीति के हो, भाषानीतिको निर्माण कसले गर्छ, भाषानीतिमा केकस्ता पक्ष समेटिन्छन्, भाषानीतिको कार्यान्वयन कसरी हुन्छजस्ता अनेकन् जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छन् भने अर्कोतर्फ विश्वव्यापी रूपमा अधिक अध्ययन, अनुसन्धान भएको यस क्षेत्रमा आधारित भई नेपालमा कमै अध्ययन, अन्वेषण भएको अनुभूति हुन्छ । यस किसिमको वस्तुगत अवस्थालाई हृदयङ्गम गरी प्रस्तुत अध्ययनमा भाषानीतिका

आधारभूत अवधारणाको खोजबिन गरी तिनको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या भाषानीति रहेको छ । यसका अन्य समस्याका रूपमा भाषानीतिको ऐतिहासिक एवम् सैद्धान्तिक सन्दर्भ, भाषानीति निर्माण, भाषानीतिका घटक, भाषानीति निर्धारणका पक्ष, भाषानीतिको प्रकृति र क्षेत्र, भाषानीति निर्माणको प्रक्रिया, भाषानीतिको प्राप्यता, भाषानीतिको बोध तथा कार्यान्वयनलगायत रहेका छन् । यी समस्या समाधानमा आधारित भई प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भाषानीतिको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरूमा भाषानीतिको ऐतिहासिक तथा सैद्धान्तिक सन्दर्भ पहिचान गर्नु, भाषानीतिको निर्माण र प्रक्रियाबारे चर्चा गर्नु, भाषानीतिका घटकहरू उल्लेख गर्नु, भाषानीति निर्धारणका पक्ष प्रस्तुत गर्नु, भाषानीतिको प्रकृति र क्षेत्रको वर्णन गर्नु, भाषानीतिको प्राप्यता, बोध तथा कार्यान्वयनबारे समीक्षा गर्नु रहेका छन् ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेको छ । यसमा वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्यका माध्यमबाट आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा भाषानीति र यस सम्बन्धमा चर्चा गरिएका अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्यहरूलाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा राखी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणामा र छलफल

भाषानीतिको आधारभूत अवधारणामा आधारित प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा विभिन्न तथ्य प्राप्त

गरिएको छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यलाई निम्नानुसारका विभिन्न उपशीर्षकमा विभक्त गरी विमर्श गरिएको छ :

भाषानीतिको ऐतिहासिक एवम् सैद्धान्तिक सन्दर्भ

भाषानीति शब्द तुलनात्मक रूपमा नयाँ शब्द हो । यसको प्रयोगका सम्बन्धमा स्पेल्स्की (सन् २००४) भन्छन् - “सन् १९४५ मा लाइब्रेरी अफ कङ्ग्रेसको पहिलो पुस्तकमा भाषानीतिलाई जनाउन 'Cebollero' शब्द समावेश गरिएको छ । सन् १९६० पछि भने यो व्यापक बन्दै गएको देखिन्छ” (पृ. ११) । यसअनुसार भाषानीति शब्दको पहिलो प्रयोग सन् १९४५ मा भएको देखिन्छ । सन् १९५० देखि १९६० को दशकमा पाश्चात्य भाषावैज्ञानिकहरू अफ्रिका, दक्षिणी अमेरिका र एसियाका आदिवासी भाषाका व्याकरण, लिपि र शब्दकोश निर्माणमा व्यस्त थिए । वर्णनात्मक भाषाविज्ञानबाट प्रशिक्षित उनीहरू भाषा संरचना र प्रयोगको अवस्था पत्ता लगाउन र आवश्यक तथ्य सङ्कलन गर्न उत्सुक थिए । थोमस (सन् २००६) का दृष्टिमा “यस समयको अध्ययन प्रत्यक्षतः भाषायोजनासँग सम्बन्धित थियो” (पृ. १२) । सन् १९७० देखि १९९० को दशकसम्म अनुसन्धानकर्ताहरू सामाजिक र आर्थिक असमानता सिर्जनामा भाषाले खेलेको भूमिका अध्ययनमा क्रियाशील हुन थालेको पाइन्छ । साथै उनीहरू उत्तरआधुनिक सिद्धान्तहरूबाट प्रभावित हुन थालेको देखिन्छ । यसपश्चात् मातृभाषाको अध्ययनका साथै भाषाको समाजपरक तथा व्याकरणिक अध्ययन विश्लेषण हुन थालेको पाइन्छ । थोमस (सन् २००६) का अनुसार सन् १९५० र १९६० को दशकमा पाश्चात्य प्राज्ञिक भाषा योजना र भाषानीतिसम्बन्धी अवधारणामा केही विचारहरू (Ideologies) पाउन सकिन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

भाषाको प्रकृति : यो सीमित, स्थिर, मानकीकृत र सञ्चारका लागि नियमशासित हुन्छ ।

एकभाषिकतावाद र सांस्कृतिक एकरूपता : यो सामाजिक, सांस्कृतिक आवश्यकता, प्रगति, राष्ट्रिय एकताका लागि आवश्यक हुन्छ ।

भाषा छनोट : निश्चित औचित्यका आधारमा भाषा छनोट गरिन्छ । सबैलाई भाषा छनोटका सबै विकल्प समान रूपमा उपलब्ध छन् । साथै समान रूपमा उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

उल्लिखित अवधारणाहरू विकासोन्मुख देशहरूमा अहिलेसम्म पनि उपयोगी एवम् प्रभावकारी रहेको मानिन्छ ।

भाषानीतिको परम्परागत र वर्तमान अवधारणामा व्यापक भिन्नता पाइन्छ । स्पेल्स्की (सन् २००४) का अनुसार सुरुसुरुमा भाषानीति भाषाको प्रयोग कसरी गरिन्छ भन्ने निर्धारण गर्न, भाषाको प्रयोग व्यक्तिगत आवश्यकता, समूहगत आवश्यकता वा राष्ट्रिय आवश्यकता पूरा गर्न गरिन्छ भन्ने निश्चित गर्न र भाषाबारे सरकारले केकस्ता नियम बनाएको छ, अदालतले यसबारे केकस्तो व्याख्या गरेको छ भन्नेमा आधारित थियो । वर्तमान सन्दर्भमा यसको अर्थ विस्तीर्ण बनेको छ । सम्प्रति यसलाई अन्तर्विधात्मक प्राज्ञिक एवम् नवीन विधाका रूपमा लिइन्छ । अमेरिकी भाषाविद् फिसमेन र प्राध्यापक गर्सियाले भाषानीतिलाई सामाजिक भाषाविज्ञानको विषयका रूपमा उल्लेख गरेका छन् भने बर्लिन विश्वविद्यालयका प्राध्यापक बर्नाड स्पेल्स्की तथा मेलबन विश्वविद्यालयका प्राध्यापक जोसेफ लो बिएनकोजस्ता विद्वान्हरूले प्रायोगिक भाषाविज्ञानको शाखाका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यसलाई मेकार्थी (सन् २०११) ले एक जटिल सामाजिक-सांस्कृतिक प्रक्रियाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । साथै मानवीय अन्तर्क्रिया,

समझदारी र भाषा उत्पादनको तरिकाका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

भाषानीतिलाई भाषिक शक्तिमा आधारित विषयका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । सोहामी (सन् २००६) का अनुसार भाषानीति भाषाविज्ञान, शिक्षा, समाजशास्त्र, राजनीतिविज्ञान, दर्शन र सञ्चार अध्ययनका विद्यार्थीहरूका लागि चासोको विषय हो । यसलाई सामाजिक र राजनीतिक रूपमा मात्र नभई त्यसको प्रयोग व्यवहार र अभ्यासका आधारमा पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ । सडबेक (सन् २०१५) का दृष्टिमा “भाषानीति एक किसिमको नीतिगत संयन्त्र हो । जसले भाषाको संरचना, कार्य, प्रयोग र आर्जनमा प्रभाव पार्दछ” (पृ. ७४) । भाषानीतिलाई सामाजिक संरचनाभित्र भाषा पत्ता लगाउने संयन्त्रका रूपमा पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ । साथै यसलाई त्यस्तो संयन्त्र पनि मानिएको पाइन्छ जसका माध्यमबाट समाजमा प्रभावशाली भाषाले अन्यमाथि प्रभुत्व स्थापित गर्न सक्छ ।

भाषानीतिलाई वृहत् अर्थमा अर्थ्याउन सकिने धारणा पाउन सकिन्छ । सोहामी (सन् २००६) का अनुसार यसलाई संयन्त्र, राजनीति, सम्झौता आदिसँग सम्बन्धित तुल्याएर व्यापक अर्थमा बोध गर्नुपर्ने हुन्छ । भाषिक नीतिको अध्ययनलाई सामाजिक संरचना, प्रयोग, अभ्यासभन्दा पर औपचारिक, निश्चित, आधिकारिक नीतिमा सीमित गर्न सकिदैन । भाषाको कुनै निश्चित सीमाना हुँदैन । किनभने यो शब्द र अन्य भाषिक चिह्नहरूभन्दा बाहिर फैलिएको हुन्छ । राजनीतिक सन्दर्भमा भाषिक नीति भनेको भाषिक व्यवहारलाई सङ्गठित गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने वा हेरफेर गर्ने प्राथमिक संयन्त्र हो । यो एक किसिमले भाषा प्रयोगका बारेमा गरिने निर्णय हो । यसलाई कहाँ, कहिले र कुन सन्दर्भमा भाषाको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने आधारमा गरिने निर्णयका रूपमा पनि लिइन्छ । सोहामी (सन् २००६) का अनुसार भाषानीतिले भाषाको प्रयोग

व्यवहार (उच्चारण, कोशीय प्रयोग, व्याकरण, विधा आदि) कसरी गर्नुपर्छ भन्नेबारेमा निर्दिष्ट गर्दछ। यस अर्थमा भाषानीतिको अभिप्राय विषद् देखा पर्छ।

भाषानीति विभिन्न विचार र दर्शनबाट प्रभावित हुन्छ। सोहामी (सन् २००६) का दृष्टिमा परम्परागत सन्दर्भमा एक भाषा एक नीतिको अवस्था थियो भने वर्तमान सन्दर्भमा बहुभाषा बहुनीतिको व्यवहार व्यापक बन्दै गएको छ। विशेषतः लोकतान्त्रिक देश र समाजमा भाषानीति गतिशील देखिन्छ। जहाँ अल्पसङ्ख्यकहरूले पनि माग गर्न र शक्ति प्राप्त गर्न थालेका छन्। यस सन्दर्भमा उनीहरू आफ्नो विगतको पहिचानको खोजीसमेत गर्छन्। परिणामस्वरूप अधिकांश देशहरूले बहुभाषिक नीति लागु गरेका छन्। एक राज्य एक भाषा भएका देशहरूले पनि यसमा पुनर्विचार गरी एक राज्य बहुभाषाको नीति अवलम्बन गर्दै गइरहेका छन्।

भाषानीतिले भाषासम्बद्ध समस्या समाधान गर्ने मानिन्छ। यसले भाषाहरूलाई स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय भनी निर्धारण गर्न सक्छ। साथै भाषालाई, आधिकारिक, सही, मानक वा स्तरीय भनी निश्चित गर्न सक्छ। समाजका सीमान्तकृत, आदिवासी तथा लोपोन्मुख भाषाहरूलाई वैधानिक बनाउन सक्छ। “भाषाका सन्दर्भमा भाषा शिक्षा नीति धेरै विशिष्ट, स्पष्ट र निश्चित हुन्छ। जहाँ निश्चित घण्टा निर्धारण गरिएको हुन्छ, निश्चित विधि तय गरिएको हुन्छ। विद्यार्थीका लागि भाषा सिक्ने निश्चित परिवेश तय गरिएको हुन्छ। भाषिक ज्ञान परीक्षणको तौरतरिका अवलम्बन गरिएको हुन्छ” (सोहामी, २००६, पृ. ४९)। भाषानीतिले भाषा प्रयोगको सिद्धान्तबारे उल्लेख गर्दछ। यसले राज्यमा निर्धारित भाषाहरू प्रयोग गर्नुपर्ने मान्यता राख्छ। यसअनुसार आदिवासी समुदायसँग आफ्नो भाषा कायम गर्ने अधिकार रहेको हुन्छ। तर त्यसलाई कसरी लागु गर्ने भन्नेमा भने उनीहरूको

भूमिका हुँदैन। यद्यपि भाषानीति एक सन्दर्भ वा राष्ट्रबाट अर्कोमा भिन्न हुन सक्छ।

भाषानीति निर्माण

भाषानीतिलाई भाषिक विचार, भाषिक नियम र अभ्यासका रूपमा पनि लिइन्छ। स्पेल्स्की (सन् २००४) का दृष्टिमा “यसले भाषिक अभ्यास, विश्वास र समुदाय वा राज्यका भाषासम्बन्धी निर्णयहरूलाई जनाउँदछ” (पृ. ९)। भाषानीतिलाई शक्तिशाली र बहुसङ्ख्यक भाषाका आधारमा अन्य भाषामाथि गरिने हस्तक्षेपका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ। यसले अल्पसङ्ख्यक वा अन्य शक्तिहीन समूहहरूको स्थितिलाई असर गर्ने मानिन्छ। समाजको शक्तिलाई बदल्ने सबैभन्दा प्रभावकारी तरिका भनेको आधिकारिक एवम् कार्यालयीय भाषामा परिवर्तन गर्नु हो पनि भनिएको पाइन्छ। आधुनिक राज्यको उदयसँगै भाषानीतिको दायरा भने फराकिलो बन्दै गएको छ। भाषिक प्रयोग व्यवहारका दृष्टिले भाषानीति निर्माणमा विभिन्न पक्षको भूमिका रहेको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा रेन्डम हाउस डिक्सनरीलाई उद्धृत गर्दै स्पेल्स्की र सोहामी भन्छन् :

पपुवान्युगिनीका गाउँमा भाषानीति कसले तयार पार्छ भन्नेबारे स्पष्ट उल्लेख पाइँदैन। यस सम्बन्धमा पहिलो परिभाषा के छ भने नीति कुनै पनि संयन्त्रले तयार पाउँदैन। दोस्रो परिभाषा के छ भने सरकार, शासक वा राजनीतिक पार्टीद्वारा भाषानीति तयार पारिन्छ। वेबस्टरको व्याख्या के छ भने भाषानीति सरकार, समूह वा व्यक्तिले निर्माण गर्दछन्। यस सन्दर्भमा दोस्रो परिभाषा उपयुक्त देखा पर्छ। पपुवान्युगिनीको गाउँको भाषाप्रयोगलाई सामान्य भाषिक अभ्यास मान्न सकिन्छ। (स्पेल्स्की र सोहामी, सन् २०००, पृ. ६)

वास्तवमा हरेक व्यक्ति भाषा छनोट र प्रयोगमा स्वतन्त्र हुन्छ। हरेक वक्तिसँग भाषा प्रयोगको आफ्नै

अभ्यास हुन्छ। भाषिक समुदाय त्यसको आकारद्वारा निर्धारित हुँदैन। घरपरिवारमा भाषा प्रयोगको अभ्यास प्रायः घरका प्रौढहरूद्वारा निर्धारित हुन्छ। घरपरिवारमा वृद्धवृद्धासँग बोल्ने तरिका अलग्गै हुन्छ। पाहुना आएको बेला घरपरिवारमा प्रयोग गरिने भाषा भिन्न हुन सक्छ। कामदारहरूसँग बोल्ने तरिका बेग्लै हुन सक्छ, खाना खाने सन्दर्भमा बोल्ने तरिका फरक हुन सक्छ। परिवारको प्रमुखले यस सम्बन्धमा निर्णय गरेपछि त्यसलाई हामी नीति मान्छौं। आप्रवासी परिवारमा त भन्नु कुन भाषा परिवारमा प्रयोग गर्ने, कुन नगर्ने भन्ने निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। फिसम्यान (सन् १९९१) का दृष्टिमा “बालबालिकासँग कुन भाषा प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा निकै नै महत्त्वपूर्ण रहेको छ। उनका अनुसार घरपरिवारमा प्रयोग गरिने भाषाको अध्ययन हुने भए तापनि भाषा अध्ययनहरू सामान्यतया ठूला राजनीतिक एकाइहरू जस्तै : राज्य वा राज्यभित्र राजनीतिक रूपमा निर्धारित क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित हुन्छन्” (पृ.७)। यस आधारमा भाषानीतिको निर्माण विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित हुने देखिन्छ।

समाजशास्त्री र भाषाका योजनाकारले भाषानीति र भाषायोजनाका दुई प्रकार प्रस्तुत गरेका छन्। “जसमध्येको एउटा प्रकार भाषाको संरचनासँग सम्बन्धित छ भने अर्को प्रकार भाषाको छनोट र भाषाप्रयोगको निर्णयसँग सम्बन्धित छ” (फिसम्यान, १९९१, पृ.७)। त्यसो त भाषानीति कसका लागि निर्माण गरिन्छ, भन्ने सन्दर्भ पनि महत्त्वपूर्ण रहेको छ। स्पेल्स्की र सोहामी (सन् २०००) का अनुसार कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो भाषा छनोटको निर्णय आफै गर्छ, परिवार भाषानीतिमा आफै सहमत हुन्छ। कुनै पनि क्लबले आफ्ना सदस्यहरूका लागि निश्चित नियम तयार गर्छ, संसदले सभामा कुन भाषा प्रयोग गर्ने भन्ने निर्धारण गर्छ, हजुरबुवाले घरमा समुदायको भाषा प्रयोग गर्नुपर्छ, भनी निर्णय गर्छन्, शिक्षकले आफ्ना विद्यार्थीलाई लक्षित भाषामा उत्तर दिन निर्देश गर्छन्, राज्यले आफ्ना कर्मचारी र

ग्राहकलाई कार्यालयीय भाषा प्रयोग गर्न लगाउँछ। यसबाट के अवधेय हुन्छ, भने परिवार, समाज वा राज्यमा जो नीति निमय बनाउने तहमा छ उसले आवश्यकीय नीति बनाउँछ भने जो पालना गर्ने तहमा छ उसले त्यसको कार्यान्वयन गर्छ।

भाषानीति निर्माणको निश्चित प्रक्रिया हुन्छ। स्पेल्स्की र सोहामी (सन् २०००) का अनुसार भाषानीति निर्माणका विभिन्न धारणा र नमुनाहरू हुन सक्छन्। यद्यपि स्टागिस्ट नामक विद्वान्द्वारा प्रस्तुत नमुनालाई उपयोगी मानिन्छ। जसलाई स्टागिस्ट एप्रोच पनि भनिन्छ। यस अवधारणालाई पर्सन्स (सन् १९९५) को नीति विश्लेषणमा आधारित पुस्तकबाट लिन सकिन्छ। उनले यसलाई निम्नानुसारले प्रस्तुत गरेका छन् :

(Problem) – Problem definition – Identifying alternative responses/solutions – Evaluation of options – selection of policy option – Implementation – Evaluation – (Problem). पृ. १८।

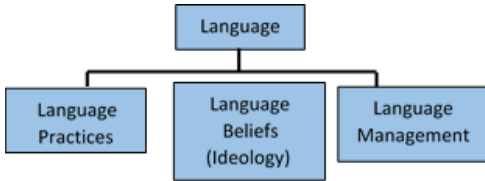
स्पेल्स्की र सोहामी (पूर्ववत्) का अनुसार भाषानीति निर्माणको प्रक्रियालाई एगर (सन् १९९६) ले निम्नानुसार सङ्क्षेपीकृत गरेका छन् :

Initiation (प्रारम्भन) - Estimation (अनुमान) - Selection (छनोट) - Implementation (कार्यान्वयन) - Evaluation (मूल्याङ्कन) - Termination (समापन)। पृ. १८।

भाषानीति निर्धारणका सन्दर्भमा सबै भाषालाई समान महत्त्व दिनुभन्दा कुनै भाषालाई शक्तिशाली बनाउने कार्य गरिन्छ। साथै भाषानीति प्रतीकात्मक मूल्यसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यस प्रक्रियामा कुनै एक भाषा सफल हुने र अन्य भाषा कम महत्त्वका हुने स्थिति सिर्जना हुन सक्छ।

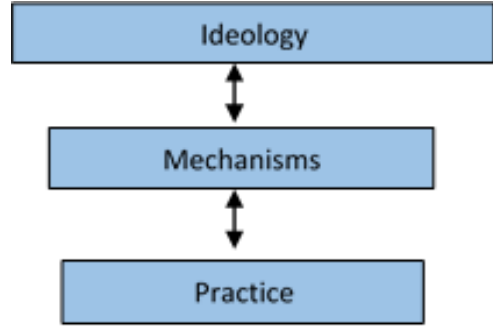
भाषानीतिका घटक

भाषानीतिमा विभिन्न किसिमका घटकहरू अन्तर्भूत हुन्छन् । स्पेल्स्कीलाई उद्धृत गर्दै सोहामी (सन् २००६) ले उल्लेख गरेअनुसार भाषानीतिसम्बद्ध ढाँचालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

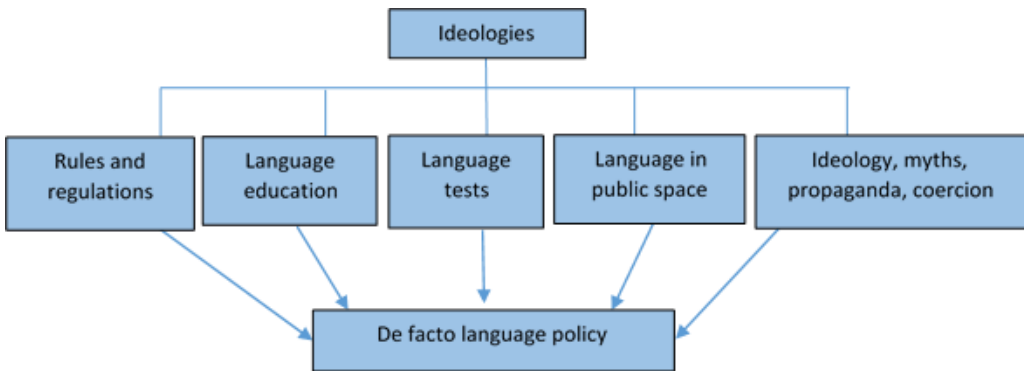

भाषानीतिको नमुना सोहामी (सन् २००६ : ५३)

समुदायको वास्तविक भाषानीति त्यसको व्यवस्थापनमा भन्दा अभ्यासमा ज्यादा रहेको हुन्छ । तथापि व्यवस्थापन सुदृढ नभएसम्म मानिसहरूले भाषाको प्रयोग कसरी गर्छन् भन्ने कुरामा प्रभाव पार्ने देखिँदैन । सोहामी (सन् २००६) का दृष्टिमा भाषिक विचार वा आदर्श र अभ्यासको केन्द्रबिन्दुका रूपमा निश्चित संयन्त्र रहेको हुन्छ । निम्नानुसारको चित्रले संयन्त्रको स्थानलाई दर्साउँदछ :

भाषानीतिका सन्दर्भमा कतिपय संयन्त्रहरू निकै गोप्य एवम् लुप्त हुन्छन् । अधिकारप्राप्त संयन्त्रको कानुनमा सहज पहुँच हुन्छ । भाषिक नीतिलाई प्रभाव पार्ने तिनको शक्तिबारे जनतालाई थाहा हुँदैन । संयन्त्रले कुनै निश्चित भाषालाई आधिकारिक वा कार्यालयीय बनाउन र कुनैलाई नबनाउन भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । यसअलावा संयन्त्रमा शैक्षिक प्रणाली वा कानुनलाई समेत प्रभाव पार्न सक्ने शक्ति हुन्छ । सोहामी (सन् २००६) का दृष्टिमा भाषा स्वतन्त्र नभएर निश्चित राजनीतिक, वैचारिक, सामाजिक र आर्थिक मुद्दामा आधारित रहेको हुन्छ । यी संयन्त्रहरू तटस्थ छैनन् । यिनले निश्चित मुद्दाहरूलाई प्रवर्धन र निरन्तरता दिने साधनका रूपमा कार्य गर्छन् । उनका अनुसार भाषिक विचार र अभ्यासको ढाँचाअन्तर्गत संयन्त्रको प्रदर्शन निम्नानुसार गरिएको छ :

विचार र अभ्यासका बिचको संयन्त्र सूची

भाषानीति निर्धारणका पक्षहरू

भाषानीति निर्धारणका विभिन्न पक्ष हुन्छन् । वास्तवमा भाषानीतिलाई भाषाको कार्य वा भूमिकाद्वारा निर्धारण गरिन्छ । यसको निर्धारणमा भाषिक प्रयोक्ताको सङ्ख्यामा पनि ध्यान दिइन्छ । सडबेक (सन् २०१५) का अनुसार भाषानीतिअन्तर्गत निम्नानुसारका पक्षहरू समेटिनुपर्छ :

आधिकारिक नियमहरू : लिखित कागजातका रूपमा लागू भएका नियमहरूले आर्थिक, राजनीतिक र शैक्षिक अवसरहरूमा प्रभाव पार्छन् ।

अनौपचारिक, गोप्य, वास्तविक र अन्तर्निहित संयन्त्रहरू : भाषाको विश्वास र अभ्याससँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूले समुदाय, कार्यस्थल र विद्यालयभित्र भाषा प्रयोग र अन्तर्क्रियामा नियन्त्रण गर्ने अधिकार राख्छन् ।

उत्पादन नभएर प्रक्रिया : भाषानीति नाम होइन क्रिया हो । जुन भाषिक नीतिगत विविधता, नीति निर्माणका विभिन्न तह, व्याख्या तथा विनियोजनबाट प्राप्त गरिन्छ ।

नीतिगत पाठ र सङ्कथन : नीतिगत क्रियाकलापका बहुसन्दर्भ र तहहरू, जुन विचारबाट प्रभावित हुन्छन् र तत्सन्दर्भका लागि अद्वितीय हुन्छन् ।

भाषानीति यसका निर्माता, तिनको अस्तित्व, व्यक्ति वा निकायमा भर पर्ने हुन्छ । एउटा सफल भाषानीति निर्माणका लागि विद्यमान भाषा, त्यसको प्रयोग र अभ्यासमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । साथै प्रयोक्ताको इच्छित अभ्यास र परिवर्तनमा समेत विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । भाषानीति दार्शनिक अनुसन्धानको अभ्यास मात्र होइन, यो सामाजिक समस्याको समाधानमा रुचि राख्ने विषय पनि हो । थोमस (सन् २००६) का अनुसार भाषानीतिअन्तर्गत निम्नानुसारका पक्षमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ :

- सामाजिक संस्कृति - राष्ट्रिय पहिचान - अल्पसङ्ख्यकको अधिकार - भाषिक अधिकार - कोड परिवर्तन - साङ्केतिक भाषा, आदि ।

भाषानीति निर्धारणका पक्षबारे अन्य विद्वान्हरूको पनि धारणा पाउन सकिन्छ । लम्साल र अन्य (२०६९) का अनुसार हर्बर्ट सी कालमेनले एक निबन्धमा भाषिक नीति निर्धारणका कारक भनेर शैक्षिक योजना, आर्थिक र सामाजिक विकासलाई मानेका थिए । यी आधारलाई अवैक्षण गर्दा भाषानीतिले भाषाको स्तर, स्वरूप, भाषा आर्जन, भाषाशिक्षणलगायतलाई सम्बोधन गर्न सक्ने देखिन्छ । स्पोल्स्की र सोहामी (सन् २०००) का अनुसार भाषानीति निर्धारणमा निम्नानुसारका पक्ष महत्त्वपूर्ण हुन्छन् :

भाषिक अवस्थासँग सम्बन्धित नीति : यसअन्तर्गत आवश्यक भाषा निर्धारण गर्ने, आधिकारिक भाषा घोषणा गर्ने लगायतका पक्ष पर्छन् ।

प्रयोगव्यवहारसँग सम्बन्धित नीति : यसअन्तर्गत स्वीकृत भाषिक स्वरूप, स्वीकृत भाषिक हिज्जे, शब्द र व्याकरणिक नियमका अतिरिक्त शब्दकोश निर्माणलगायत पर्छन् । यो साधारण भाषाप्रयोगभन्दा भिन्न हुन्छ । जस्तै : अङ्ग्रेजी बोल्नुहोस् अथवा शुद्ध अङ्ग्रेजी बोल्नुहोस् । यसमध्ये 'शुद्ध अङ्ग्रेजी बोल्नुहोस्' को प्रयोगलाई निर्दिष्ट गर्नु, व्याकरणिक नियम सरल बनाउनेतर्फ जोड दिनुलाई यसअन्तर्गतको नीति मानिन्छ ।

भाषाआर्जन वा शिक्षासम्बद्ध नीति : यसअन्तर्गत इच्छित वा आवश्यक भाषा सिकाइको अवसर, आवश्यकता र परिवेश निर्माणसँग सम्बन्धित कार्य गरिन्छ । यसअलावा विदेशी भाषालाई सार्वजनिक विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गरी उक्त भाषा आर्जन र शिक्षणका लागि योजना बनाउनुलाई पनि यसअन्तर्गत लिइन्छ । साथै आफ्नो देशको राष्ट्रिय

भाषालाई अर्को देशमा शिक्षणका लागि समर्थन र प्रोत्साहन गर्ने कार्य पनि यससँग सम्बन्धित रहेको छ ।

भाषानीतिको प्रकृति र क्षेत्र

भाषानीति आफैमा अमूर्त विषय हो । समाजमा भाषा प्रयोगको स्थिति द्विभाषिक छ वा बहुभाषिक छ भन्ने पहिचान गर्न निकै कठिन हुन्छ । यस्तो अवस्थामा समुदायका लागि भाषानीति के हुने निकर्यौल गर्न पनि कठिन हुन्छ । यस परिवेशमा भाषानीति निर्धारणको सिद्धान्तमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । स्पोल्स्की (सन् २००४:४०) का अनुसार भाषानीतिको सिद्धान्त निर्माण निम्नानुसारका चार पक्षमा आधारित हुनुपर्छ :

भाषिक अभ्यास, भाषिक विश्वास र त्यससम्बन्धी विचार, स्पष्ट नीति र योजनाहरू, भाषिक व्यवस्थापन र योजनाबद्ध गतिविधि

भाषिक विविधता, भाषिक एकाइका अवयव, : उच्चारण, शुद्धाशुद्धि, कोशीय छनोट, व्याकरण, शैली, उपयुक्त प्रयोग, अनुपयुक्त प्रयोग

भाषिक समुदाय, सामाजिक, राजनैतिक वा धार्मिक समुदाय, सरकारद्वारा जारी गरिने सविधान र निर्माण गरिने नीतिनियमहरू

भाषिक विचार, विश्वास, व्यवस्थापन, र योजना ।
भाषिक नीतिलाई एक किसिमले अस्पष्ट तथा पर्यवेक्षकको पर्यवेक्षणमा आधारित हुने मानिन्छ । भाषिक नीति राजनीतिक एकाइ, राज्यको शक्ति र अधिकार आदिमा निर्भर हुन्छ । राज्यको शक्ति बाँडफाँट हुँदा र सङ्घीय प्रणालीमा राज्य पुगदा भाषिक नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा थप जटिलता पैदा हुन्छ ।

वस्तुतः भाषानीतिको क्षेत्रमा विविधता रहेको छ । कतिपय मुलुकका भाषानीति अस्पष्ट छन्, विशिष्ट

छैनन् भने कतिपय देशका भाषानीति विस्तृतमा उल्लेख गरिएका छन् । यस सम्बन्धमा सोहामी भन्छन् :

भाषाको प्रयोग गर्ने व्यक्ति, भाषाको प्रयोग हुने घर, सार्वजनिक स्थान, विद्यालय, सहर, क्षेत्र, राज्य, राष्ट्रिय सिमाना र विश्वजगत् यसका क्षेत्र हुन् । प्रायशः आप्रवासी मानिसहरू आफ्नो घरमा कुन भाषा प्रयोग गर्ने, बालबालिकासँग कुन भाषामा अन्तर्क्रिया गर्ने भन्नेबारेमा निर्णय गर्ने गर्दछन् । भाषिक नीतिको निर्धारण व्यापक रूपमा राजनीतिक तवरले नै गरिन्छ । युरोपियन युनियनले २५ ओटा भाषाको प्रयोगबारे निर्णय गरेको पाइन्छ । भाषानीति प्रयोग गरिने भाषाहरूमा मात्र सीमित नरहेर भाषाको व्याकरण, शब्दावली, विधा र शैलीमा समेत आधारित रहेको हुन्छ । (सोहामी, २००६ : पृ. ४८)

भाषानीति विभिन्न पक्षबाट प्रभावित हुन्छ । यसको निर्माणमा भौगोलिक, राजनीतिक र सामाजिक, आर्थिक पक्षले प्रभाव पारेका हुन्छन् । यसअतिरिक्त भाषानीतिलाई आस्था वा विश्वासका दायराहरूले पनि प्रभाव पार्न सक्छन् । स्पोल्स्की (सन् २००४) का दृष्टिमा भाषानीतिको क्षेत्र वा भाषानीतिलाई प्रभाव पार्ने पक्ष निम्नानुसार छन् :

परिवार

भाषानीति निर्धारणको एउटा क्षेत्र परिवार हो । अधिकांश परिवारको भाषा एकभाषिक हुन्छ । परिणामस्वरूप परिवारका सदस्यहरू कनै एक भाषाको प्रयोगमा सक्षम हुन्छन् । भिन्न भाषीसँगको विवाहका कारण परिवारमा दुई भाषा बोल्ने स्थिति पैदा भएमा थप जटिलता पैदा हुन पुग्छ । कतिपय परिवारको त आफ्नो भाषा भन्ने नै हुँदैन । तिनीहरूले सामाजिक अभ्यास र आस्थाका आधारमा भाषाको प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । पश्चिमी देशहरूमा बुवा एउटा देश र भाषाको

अनि आमा अर्को देश र भाषाको हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा एउटा घर परिवार नै द्विभाषिक एवम् बहुभाषिक बन्न पुग्छ । यस अवस्थामा घरमा प्रयोग गरिने भाषाका सम्बन्धमा नीति निर्माण गर्न वा पारिवारिक भाषानीति तय गर्न कठिन हुन्छ । यस किसिमको परिवेशमा पिजिन भाषाको प्रयोग हुन सक्ने र पछि विस्तारै त्यसले क्रिओलीकरणको रूप लिने हुन सक्छ । आप्रवासनका कारणले गर्दा पनि पारिवारिक भाषा नीति निर्धारणमा समस्या भएको पाइन्छ ।

विद्यालय (School)

भाषानीति निर्धारणको अर्को क्षेत्र विद्यालय हो । यसअन्तर्गत भाषा आर्जन नीति, भाषा शिक्षा नीति, शिक्षाको माध्यमलगायतका पक्ष पर्छन् । अधिकांश बालबालिका घरपरिवारको भर्नाकुलर भाषा वा भाषिकाको प्रयोगबाट प्रभावित भई विद्यालय आउँछन् । तिनीहरूले विद्यालयमा आएपछि मात्र कार्यालयीय, राष्ट्रिय वा मानक भाषा सिक्ने गर्छन् । घरपरिवार र विद्यालयको भाषाका बिचको खाडल सिर्जनामा विभिन्न पक्षले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । प्रायशः घरको भाषा अलिखित हुन्छ अर्थात् मौखिक हुन्छ, विद्यालयको भाषा विश्वव्यापी रूपमै साक्षरताको विकासमा आधारित एवम् लिखित हुन्छ । घरपरिवारको भाषामा विविधता हुन्छ भने विद्यालयको भाषामा एकरूपता हुन्छ । विद्यालयको पठनपाठनको भाषा प्रायः एउटा हुने गर्छ । यस परिस्थितिमा कुनै एक भाषाको चयन गर्ने कार्य महत्त्वपूर्ण बन्न जान्छ । यस सम्बन्धमा अर्को प्रश्न के रहेको हुन्छ भने बालबालिकालाई विद्यालयको भाषा सिकाउन कहिलेदेखि सुरु गर्ने र कति छिटो पढाउन थाल्ने ? यसअतिरिक्त अर्को पक्ष पनि रहेको छ : मातृभाषा, विद्यालयको भाषा र अन्य भाषाको शिक्षण । यसमा राज्यको द्विभाषिक वा बहुभाषिक नीति भर पर्ने हुन्छ । यसअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अवधारणाका अतिरिक्त

आवश्यकतानुसार विदेशी भाषाशिक्षणमा पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

धर्म र धार्मिक संस्थाहरू

भाषानीतिमा सम्बन्धित भाषाको धर्म र त्यससम्बद्ध संस्थाहरूले प्रभाव पार्छन् । धर्मलाई भाषा परिवर्तन र विस्तारको एउटा सर्वाधिक शक्तिशाली तत्वका रूपमा लिने गरिएको छ । सयर (सन् २००१) लाई उद्घृत गर्दै स्पेल्स्की (सन् २००४) ले उल्लेख गरेअनुसार धर्म र भाषाका बिचको अन्तर्क्रिया एक समृद्ध क्षेत्र हो । जुन आजसम्म मुस्कलले खोजी गरिएको छ । संसारका भाषाहरूको लेखन प्रणाली भाषाको पारिवारिक र प्रकारात्मक वर्गीकरणभन्दा संसारका मुख्य धर्महरूको वितरणसँग बढी सम्बन्धित रहेको छ । कुनै पनि धर्मले प्रायशः भाषाको पहिलेको स्वरूप वा संस्करणलाई सुरक्षित राख्ने मानिन्छ । पवित्र धर्मग्रन्थहरू र आध्यात्मिक कार्यमा प्रयोग गरिने भाषाबाट यसको छनक पाउन सकिन्छ । सबै प्रकारका धार्मिक प्रणालीहरूमा भाषा र यसको विश्वासका बारेमा केही चर्चा गरेको पाउन सकिन्छ । जस्तै : हिन्दु धर्म वा हिन्दुवाद संस्कृत भाषासँग सन्निकट रहेको छ । यस भाषामा वेद, उपनिषद्जस्ता ग्रन्थ लेखिएका छन् भने इस्लाम धर्म अरबी भाषासँग सन्निकट रहेको छ । अरबी देशहरूले ती देशको संविधानमा अरबी भाषा अपनाउने उल्लेख गरेका छन् । मुस्लिम धर्मका सन्दर्भमा उर्दू भाषा मुख्य रहेको छ । यसबाट विभिन्न धार्मिक सन्दर्भमा भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने स्पष्ट हुन्छ ।

कार्य क्षेत्र

कार्य क्षेत्र भाषानीति निर्धारणको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो । स्पेल्स्की (सन् २००४) का अनुसार भाषा छनोट र व्यवस्थापनमा प्रत्येक संस्था र सामाजिक समूहका आफ्नै भाषिक नीति हुन्छन् । कार्यक्षेत्रको भाषिक नीति स्थानीय तहबाट निर्देशित हुन सक्छ । व्यापारिक फर्महरूले पनि प्रायः आफ्नै भाषिक

नीतिहरू स्थापना गर्छन् । जस्तै : बहुराष्ट्रिय युरोपेली फर्महरूले आफ्ना कर्मचारीहरूबाट अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोगको अपेक्षा गर्छन् ।

स्थानीय सरकार

भाषानीति निर्धारणको एउटा क्षेत्र स्थानीय तहको सरकार हो । स्थानीय सरकारले अश्लील भाषा नियन्त्रणमा कानुनको प्रयोग गर्न सक्छ । धेरैजसो अवस्थामा स्थानीय सरकार सार्वजनिक शिक्षाप्रति जिम्मेवार हुन्छन् । तिनीहरूले भाषा आर्जनका लागि आवश्यक नीति बनाउन सक्छन् । स्थानीय सरकारले सार्वजनिक सङ्केतका लागि भाषाको छनोट गर्न सक्छन् । राष्ट्रिय नीति नभएको अवस्थामा नगरपालिका वा बहुभाषिक समुदायले यस्तो कार्य गर्न सक्छन् ।

प्रान्त वा राष्ट्र

भाषानीति निर्धारणकामा प्रान्त वा राष्ट्र थप शक्तिशाली क्षेत्र हो । प्रायशः भाषानीति सम्बन्धित प्रान्त र राज्यको केन्द्रीकृत भाषा योजनामा आधारित हुन्छ । नयाँ स्वतन्त्र राष्ट्रहरू वा राष्ट्रियता खोज्ने समाजका लागि भाषानीति थप चासोको विषय बनेको हुन्छ ।

उल्लिखित क्षेत्रका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय समूह वा देशलाई पनि भाषानीति निर्माणमा प्रभाव पार्ने क्षेत्रका रूपमा लिन सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय समूहद्वारा निर्धारित भाषिक नीति वा अन्तर्राष्ट्रिय भाषा नीतिले कुनै पनि देशको भाषानीतिमा प्रभाव पार्न सक्छ ।

भाषानीतिको प्राप्यता

भाषानीति कहाँ पाउन सकिन्छ भन्ने विषय महत्त्वको विषय हो । “भाषा नीति के हो र यो कस्तो हुन्छ भन्नेबारे कुनै पनि देशको संविधान, राज्यका आधिकारिक कागजातहरू, भाषासम्बन्धी नियम, प्रशासनिक एवम संसदीय दस्तावेजमा

पाउन सकिन्छ” (स्योल्स्की, सन् २००४, पृ. ११) । अतएव भाषानीति राष्ट्रको संविधान, भाषिक नियम, संसदीय कागजात तथा प्रशासनिक नियमनमा भटिन्छ । भाषानीतिबारे स्पष्ट कागजात नभएका देशहरूका सन्दर्भमा भने भाषानीतिको व्याख्या र बोध गर्ने कार्यलाई निकै जटिल मानिन्छ । स्योल्स्की र सोहामी (सन् २०००) का अनुसार “इङ्ल्यान्ड, अमेरिकालगायतका देशहरूमा परम्परागत अभ्यास, कानुन तथा अदालती निर्णयहरूका आधारमा यसको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ” (पृ. ३) । भर्खरै स्वतन्त्रता प्राप्त राज्यहरू प्रतिस्पर्धी भाषाहरूको भूमिका निर्धारण गर्न बाध्य हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा भाषानीति निर्माणको प्रक्रिया सहजअसहज दुबै हुन सक्छ । नवस्थापित राज्यहरूका सन्दर्भमा भने विद्यमान राष्ट्रिय वा स्थानीय भाषा अभ्यास, नियम, कानुन र प्रथासहित विकसित भएको पाइन्छ । यस्ता राज्यमा समयसमयमा नयाँ भाषानीति घोषणा गर्नका लागि राजनीतिक प्रयास भइरहेको हुन्छ ।

उल्लिखित तवरले भाषानीति र यससम्बन्धी व्यवस्था पाउन सकिने भए पनि यसलाई सर्वत्र सहज रूपमा पहिचान गर्न र प्राप्त गर्न भने सकिँदैन । किनभने भाषानीति सार्वजनिक वा आम समुदायका आँखाबाट नदेखिने किसिमको वा लुप्त पनि हुन सक्छ । यस सम्बन्धमा सोहामी (२००६) भन्छन् :

धेरैजसो राष्ट्रहरूसँग आधिकारिक कागजातहरूमा बनाइएका स्पष्ट भाषानीतिहरू छैनन् । जस्तै : अमेरिकाका सन्दर्भमा अङ्ग्रेजी भाषाको स्थिति र प्रयोग निर्दिष्ट गर्ने कुनै स्पष्ट र व्यक्त भाषानीति छैन । अधिकांशले अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्ने भए पनि अङ्ग्रेजी भाषा आधिकारिक हो भनेर स्पष्ट रूपमा राज्यका कानुनमा पारित गर्न अझै पनि बाँकी नै छ । भाषा नीति शब्दको सङ्कीर्ण र व्यापक अर्थअनुसार भाषानीति स्पष्ट हुने कि अस्पष्ट हुने भन्ने निर्भर रहन्छ । उसो त अस्पष्ट वा निहित

भाषानीति कुनै खास संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग पनि हो । यो सम्बन्धित संस्कृतिद्वारा समर्थित र प्रसारित हुन्छ । भाषानीतिको अध्ययनका सन्दर्भमा स्पष्ट र घोषित नीतिका अलावा गोप्य र वास्तविक भाषानीतिको पनि अध्ययन, अन्वेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । (सोहामी, सन् २००६, पृ. ५०)

भाषानीतिको बोध तथा कार्यान्वयन

भाषानीति र यसको बोधका लागि विभिन्न पक्षको जानकारी आवश्यक पर्दछ । स्पेल्स्की (सन् २००४) का दृष्टिमा यसको आशय बोधका लागि निम्नानुसारका तीन अवयवमा ध्यान दिनु पर्छ :

भाषिक अभ्यास

भाषिक अभ्यास भनेको सञ्चारको जातिगत स्वरूप हो । जहाँ मानिसहरूले के गर्छन् भन्ने अवलोकन गरिन्छ । यसमा मानिसले भाषा प्रयोगका लागि छनोट गर्ने भाषिक एकाइ र तिनको अभ्यासलाई लिइन्छ । अर्को शब्दमा भाषिक अभ्यासले परिस्थितिअनुसार गरिने भाषिक क्रिया वा भाषा प्रयोगको अभ्यासलाई जनाउँछ । जहाँ कहिलेकाहीं भाषिक नीति र विश्वासलाई वास्ता नगरी विभिन्न कारण र प्रयोजनार्थ विभिन्न सन्दर्भहरूमा निश्चित भाषाको प्रयोग गरिन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा विकासशील राष्ट्रहरूमा अङ्ग्रेजी भाषाको व्यापक प्रयोग व्यवहार गरिन्छ । यसलाई भाषिक अभ्यास र परिस्थितिको अंश मानिन्छ ।

भाषिक विश्वास र विचार

भाषिक विश्वास र विचार भनेको भाषिक प्रयोक्ताले प्रयोग गरेको भाषिक संरचना र त्यसप्रतिको विश्वास हो । सोहामी (सन् २००६) का दृष्टिमा भाषिक विश्वासले भाषिक नीतिका पछाडि रहेको भाषिक विचार वा आदर्शलाई जनाउँदछ । उदाहरणका रूपमा कुनै एक समूहले कुनै एक भाषालाई राष्ट्रभाषाका रूपमा लिनुपर्ने मान्यता

राख्न सक्छ भने अर्को समूहले सबै भाषालाई समान महत्त्व दिनुपर्ने मान्यता राख्न सक्छ ।

प्रभावक पक्ष

भाषानीतिका सन्दर्भमा प्रभावक पक्ष वा भाषिक व्यवस्थापनले पनि प्रभाव पार्न सक्छ । प्रभावक पक्ष वा भाषिक व्यवस्थापनले निश्चित निकायमा भाषिक व्यवहारको व्यवस्थापन र हेरफेरसम्बद्ध कार्यलाई जनाउँदछ । यसअन्तर्गत भाषालाई प्रभाव पार्ने विभिन्न किसिमका हस्तक्षेप, भाषा योजना तथा व्यवस्थापनलाई लिइन्छ । भाषिक व्यवस्थापन भाषिक एकाइका सूक्ष्म तहमा प्रयोग हुन्छ । जस्तै : ध्वनिका तहमा, अक्षरको स्वरूपमा, उच्चारणमा, शब्दको प्रयोगमा, भाषा र भाषिकाको विविधतागत तहमा, आदि ।

भाषानीति इतिहासमा आधारित विषय पनि हो । यसको कार्यान्वयन देशअनुसार फरक-फरक हुन्छ । यसको प्रयोग व्यवहार एक राज्य र अर्को राज्य, एक प्रान्त र अर्को प्रान्तविच पनि भिन्न हुन्छ । कतिपय विद्वान्हरूले भाषानीतिले असमानता सिर्जना गर्न सक्छ पनि भनेका छन् । यसको मुख्य कारण भाषाले राजनीतिक शक्ति र आर्थिक स्रोतमा कसको पहुँच छ भनेर निर्धारण गर्न सक्छ । हरेक देशमा देशभित्र रहेका भाषामध्ये कुन भाषालाई बढी प्राथमिकता दिने, कुनलाई कम प्राथमिकता दिने, कुनलाई बढी प्रोत्साहित गर्ने, कुनलाई नगर्ने भन्ने सन्दर्भमा आआफ्नै नीति रहेको हुन्छ ।

भाषानीतिको प्रयोग व्यवहार राज्यदेखि प्रान्त हुँदै, स्थानीय तह, विद्यालय एवम् घरपरिवारसँग समेत सम्बन्धित रहेको छ । स्पेल्स्की (सन् २००४) का अनुसार कक्षाकोठामा कुन भाषा बोल्न मिल्छ, कुन भाषा बोल्न मिल्दैन, कुन भाषा बोल्दा हौसला प्रदान गरिन्छ, कुन भाषा बोल्दा सजाय दिइन्छ भन्ने बारेमा बालबालिकाले कक्षामा प्रवेश गरेको केही समयमै थाहा पाउँछन् । ठिक त्यसैगरी

समाज वा राज्यमा कुन भाषा बोलिन्छ, बोल्न मिल्छ, कुन मिल्दैन भन्नेबारेमा पनि समुदायका मानिस वा देशका नागरिकले जानकारी पाएका हुन्छन् । यसलाई भाषिक व्यवस्थापन वा भाषिक नीतिसँग सन्दर्भित तुल्याउन सकिन्छ । भाषिक नीतिलाई साधारणीकरणका विभिन्न तहमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । “यसलाई वैयक्तिक भाषिक एकाइको तहका रूपमा लिन सकिन्छ । जस्तो कि : अनावश्यक रूपमा नाके स्वरको प्रयोग नगर, फोहोरी शब्दको प्रयोग नगर, मसँग पूरा वाक्यमा कुरा गर, भाषिकाको प्रयोग नगर, यसलाई अङ्ग्रेजीमा भन, आदि” (स्पोल्स्की, सन् २००४, पृ. १०) । उसो त भाषानीतिलाई मनसायगत अभिव्यक्तिका रूपमा पनि लिइन्छ । जसको निर्माणमा बढी र कार्यान्वयनमा कमै ध्यान दिइन्छ । भाषानीति स्पष्ट रूपमा भनिए पनि त्यो व्यवहारमा परिणत हुन्छ भन्नेमा कुनै निश्चितता रहँदैन । किनभने निर्धारण गरिएको भाषानीतिभन्दा भिन्न रूपमा भाषाको प्रयोग हुन सक्छ । त्यसैले भाषानीतिका निर्माताहरूले पनि निर्धारण गरिएको भाषानीति जनताले कार्यान्वयन वा अवलम्बन गर्ने विषयमा शङ्का गर्छन् । बल्डअफ (सन् १९९४) लाई उद्घृत गर्दै सोहामी (पूर्ववत्) ले जनाएअनुसार भाषाका योजनाकारहरूले देशका भाषाहरूलाई नियन्त्रण गर्न सक्छन् भन्नेमा भ्रमित हुनु हुँदैन । किनभने समाजमा आफ्नै भाषाका एजेन्डा सिर्जना गर्न चाहनेहरू हुन्छन् । जसले तलदेखि माथिसम्मको भाषिक नीतिको प्रतिरोध गर्न सक्छन् । यी समग्र पक्षलाई ध्यान दिई भाषानीतिको निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

भाषानीतिसम्बद्ध उल्लिखित सैद्धान्तिक अध्ययन-विश्लेषणका आधारमा विभिन्न निष्कर्ष प्राप्त गरिएको छ । वस्तुतः भाषानीति शब्दको पहिलो प्रयोग सन् १९४५ मा भएको पाइन्छ । यसले सन् १९६० देखि क्रमशः व्यापकता

पाउँदै गएको देखिन्छ । भाषानीतिको निर्माण भाषाका प्रयोक्ताहरूका लागि गरिन्छ । यसमा सरकार, राजनीतिक दल, भाषाविद, भाषिक समुदाय वा व्यक्तिको संलग्नता रहेको हुन्छ । भाषानीति निर्माणका क्रममा समस्याको पहिचान वा प्रारम्भ, विभिन्न विकल्पसहितको समाधान वा अनुमान, विकल्पको मूल्याङ्कन तथा छनोट, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनजस्ता प्रक्रियाहरूको अवलम्बन गरिन्छ । भाषानीतिका निश्चित घटक तथा अवयवहरू हुन्छन् । जसअन्तर्गत भाषिक अभ्यास, भाषिक विश्वास एवम् यससम्बद्ध विचार, भाषिक व्यवस्थापनलगायतलाई लिइन्छ । भाषानीतिको निर्धारणमा विभिन्न पक्षको भूमिका रहेको हुन्छ । यसमा राज्यका आधिकारिक नियम, अन्तर्निहित संयन्त्र, निश्चित प्रक्रिया, नीतिगत सन्दर्भलगायतका पक्षले मुख्य भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । भाषानीतिको प्रकृति एवम् क्षेत्र निश्चित रहेको हुन्छ । भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्ति, भाषा प्रयोगको घर, सार्वजनिक स्थान, विद्यालय, सहर, राज्यका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय जगत्समेतलाई भाषानीतिको क्षेत्र मान्न सकिन्छ । भाषानीतिको उपलब्धताबारे पनि निश्चित अवधारणा पाउन सकिन्छ । खासगरी कुनै देशको संविधान, राज्यका आधिकारिक कागजातहरू, भाषासम्बन्धी नियम, प्रशासनिक दस्तावेज आदिमा भाषानीति उपलब्ध हुने मानिन्छ । यसको बोधका लागि भाषिक अभ्यास, विचार र प्रभावक पक्षमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । जसका आधारमा यसको कार्यान्वयनसमेत नियाल्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- लम्साल र अन्य (२०६९), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, शुभकामना प्रकाशन ।
Ethnologue <https://www.ethnologue.com>
Joseph. L. B. (2010). Language Policy and Planning. In N. H. Hornberger & S. McKay. L. (eds.), *Sociolinguistics*

- and language education (pp. 143-176). *Multilingual Matters*.
- Thomas. R. (2006). *An Introduction to Language Policy Theory and Method* (Ed). Blackwell Publishing Ltd.
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift: Theory and practice of assistance to threatened languages*. *Multilingual Matters*.
- McCarty, T. (2011). *Ethnography of Language Policy*. Routledge
- Sudbeck. Kristine M. (2015). Educational Language Planning and Policy in Nebraska: An Historical Overview. *The Nebraska Educator: A Student Led Journal*. Department of teaching, learning and teacher education. pp70-100. <http://digitalcommons.unl.edu/nebeducato>
- Shohamy. E. (2006). *Language policy Hidden agendas and new approaches*. Routledge.
- Spolsky, B. (2004). *Language Policy*. Cambridge University Press.
- Spolsky. B. and Shohamy. E. (2000). Language Practice, Language Ideology, and Language Policy. Lambert. R and Shohamy E (Eds) *Language Policy and Pedagogy* (pp.1-41) John benjamins publishing company philadelphia/Amsterdam.